

**ДЕРЖАВНА ІДЕОЛОГІЯ ТА КОНСТРУЮВАННЯ СПІЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО МИНУЛЕ:
ОРГАНІЗОВАНЕ ЗАБУТТЯ ТА ФЕНОМЕН ПРИГАДУВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ
ПАМ'ЯТНИКІВ ДОНЕЦКА)**

У статті розглядаються пам'ятники міста Донецька як матеріальне втілення певних ідеологічних конструктів. Аналізується специфіка закріплення цих конструктів у просторово-часових координатах міста. Завдяки урахуванню особливостей сприйняття пам'ятників мешканцями міста Донецька, історичного та соціокультурного контексту ХХ ст., цензурованого або природного характеру встановлення пам'ятників тощо, пам'ятники можна розглянути як рухливу складову міського життя, яка відгукується на виклики часу.

Минуле завжди репрезентоване в сучасному, і наше сприйняття його великою мірою залежить від наших знань про минуле. Реальні події, що відбулися, замінює “образ минулого” – наші уявлення про те, що було. Цей образ може відповідати дійсності або досить істотно від неї відрізнитися. Важливим є те, що коли цей образ укорінюється в людській свідомості, він стає частиною сформованої в ній картини світу, що впливає на людські вчинки та вибір, тобто стає реальністю.

Пам'ятники є одним з матеріалізованих знаків колективної пам'яті. Це знак, який несе певний код, що робить його «зрозумілим» для однієї групи, бо несе для неї певну інформацію, бо ж дає їй певну інформацію, та незрозумілим для іншої, яка не має механізму розшифрування цього коду [5, с.52; 6]. Це впливає на процес творення ідентичності, тобто відчуття належності до певної соціальної спільноти: району, міста, регіону, держави тощо, яку завжди пов'язуємо з появою відчуття відмінності від інших, хто не є членами цієї групи.

Цей процес може відбуватися природно, а може зазнавати широкомасштабних ідеологічних втручань із боку держави, зацікавленої в закріпленні домінуючого ідеологічного конструкту у свідомості громадян. В утвердженні такого конструкту важливу роль відіграють не лишень пам'ятники (як матеріальне втілення мартиролога видатних «синів народу», героїв та переліку знакових подій), а й складання навколо них офіційних і неофіційних міфів та ритуалів,.

Тут цікавим для аналізу видається простір молодого міста Юзівки/Сталіно/Донецька, яке має трохи більше ніж сто років і вважається робітничим містом, оскільки поселення від початку були пов'язані з виробництвом і склалися з тих, хто його обслуговував. У дослідженні використовуємо путівники по Сталіно /Донецьку за 1956, 1960, 1968, 1972, 1975/76, 1983, 1986, 2003 роки [див. 1-2, 4, 9-14].

Якщо розглянути пам'ятники вказаного міста з погляду часу їх встановлення, можна виділити наступні періоди:

1. дореволюційні часи
2. 1920-ті роки
3. 1930-ті – початок 1950-х років, «сталінські часи»
4. друга половина 1950-х - середина 1980-х – період, коли при владі були М.С.Хрущов та Л.І.Брежнєв
5. місто часів перебудови (друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.)
6. кінець 1990-х – початок 2000 рр. – часи незалежної України.

Це дозволяє розглянути пам'ятники у межах конструкту хронологічного сприйняття часу, коли ми маємо справу з певними відмінними періодами, які не можна зводити до одного, хоча вони й мають певну наступність. На сьогодні у місті не залишилось старих пам'ятників, які репрезентували би дореволюційний Донбас – занадто короткою була попередня історія та стиль життя промислового поселення, щоб напрацювати певні образи, які б могли стати матеріалізованими знаками часу. Подальша, «радянська», історія розпочинається для Донбасу з 1920 р. – часу остаточного встановлення тут радянської влади. Будь-які революції спричиняють кардинальні зміни в суспільно-політичному житті країни. Цей різкий перехід часто базується на відторгненні, а часто й на знищенні минулого, яке проявляється в політиці «втрати пам'яті», «організованого забуття» [5, с.33] того, що не вписується в новий ідеологічний конструкт державної влади. Образи попереднього часу дореволюційної Юзівки не могли правити для легітимізації нової моделі суспільства та більшовицької влади, і тому вони не знайшли свого втілення в пам'ятниках і у наступні періоди забудови міста.

Революційна стихія розпочала історію наново, і ця нова історія вимагала певних знакових символів, пам'ятників, які б закріпили у свідомості людей те, що відбулося. З одного боку, радянські пам'ятники стають частиною монументальної пропаганди, а з іншого – однією із складових ідей революціонізувати та перетворити матеріально-речовий світ нової держави. Громадянська війна, потреба відбудови вщент зруйнованого Донбасу, складне матеріальне становище, голодне існування не були сприятливими умовами для створення пам'ятників. Однак потреба мати знакові місця пам'яті реалізувалася у вигляді колективних могил страйкарів, розстріляних під час мітингів, «полеглих комунарів» (які за лексикою путівників 1956 р. загинули від рук «ворогів народу», у подальших путівниках – «бандитів»), загиблих міліціонерів тощо. На місці цих могил зазвичай установлювали кам'яний знак, а самі могили ставали місцями поклоніння жертвам минулого режиму.

З описаних у путівниках монументів найдавнішим є пам'ятник досить одіозній фігурі радянського часу – Ф.Е.Дзержинському, уособленню «карального меча НК» і системи карально-

репресивних органів радянської держави. Встановлений 1937 року (дуже знакового: саме його сучасна масова свідомість асоціює з піком політичних репресій влади проти власного народу), він має дуже цікаву історію. Спочатку його поставили у самому центрі тогочасного міста, на площі на ім'я Держинського (колишня Пожежна площа, названа на честь першої у Юзівці пожежної станції), звідки розпочиналася вулиця Держинського. У часи фашистської окупації мешканці міста, ризикуючи життям, переховували пам'ятник від німців. Одразу ж після визволення Донбасу бюст Держинського зайняв своє місце. Вдруге над ним нависла загроза у перебудовчі часи, коли в суспільстві розпочався процес «пригадування» негативних моментів власного минулого й була репрезентована альтернативна думка певних груп соціуму (ізольована від колективної пам'яті суспільства загалом). Однак пам'ятник все-таки встояв і залишився на своєму місці, хоч і загубився поміж пластикових крамниць, що заповнили площу, названу знов Пожежною.

1938 року у Сталіно з'явився пам'ятник героям-стратонавтам – Петрові Батенку, Давиду

Столбуну, Якову Українському, Серафиму (Сергію) Кучу мову. Вивчаючи вплив низького тиску на організм людини, дослідники на гігантській повітряній кулі (субстратостаті) стартували з-під Москви, піднялися на висоту 10 кілометрів, втратили свідомість, і неконтрольована куля, відлетівши від місця старту на сотні кілометрів почала знижуватися над Сталіно, зачепилася за високовольтну лінію та вибухнула. На

могилі загиблих стратонавтів поставили пам'ятник, що зберігся в майже незмінному вигляді (переживши декілька реставрацій) і до сьогодні - фігура людини в костюмі стратонавта.

Іще одна могила стала пам'ятним місцем того періоду. У 1943 р., під час визволення Донбасу, загинув командир гвардійської танкової бригади полковник Франц Грінкевич. Солдати та офіцери його бригади побудували на могилі командира високий постамент і втягнули на нього бойовий танк Т-34. Спочатку на постаменті був портрет полковника, але згодом, під час реконструкції вулиці Артема у 1960-х роках, портрет зник, а танк замінили, і сьогодні суспільство сприймає його як «пам'ятник танку», або, згідно з написом, «Вічна слава героям, що загинули у боях за свободу та незалежність нашої батьківщини (1941-1945)» (оскільки повідомлення про загиблого Ф.А.Грінкевича розташоване на боковій частині пам'ятнику та не одразу кидається в очі). Зміщення виявився інформаційне послання цього знаку, а також зміст, який мало його хронологічне закріплення (1943 р.), значуще саме для Донбасу, на відміну від дат 1941-1945 рр., що репрезентували загальнорадянську

модель «Великої вітчизняної війни». Бачимо на цьому прикладі, як по-різному прочитують пам'ятники представники різних поколінь.

Ритуалізація дій навколо цього монумента (урочисте покладання квітів, прийняття у піонери тощо) за радянських часів породила певну порожнечу навколо нього в часи перебудови та незалежності. Це, у поєднанні з його певною містифікацією (зникнення портрету, заміна танку та акцент на іншій хронології події), сформувало, по-перше, ситуацію різночитання його змісту представниками різних поколінь, а по-друге, зберегло його як об'єкт містифікацій (як, наприклад, першотравневий жарт у місцевій пресі, де було розміщено фото постаменту без танку та подано матеріал, що вночі танк вкрали та, мабуть, здали на металолом, спровокувавши довірливих донеччан перевірити, чи це справді так).

Ще одним пам'ятником із цього періоду, що зберігся для сьогодення і відображений у путівниках, є бюст Зої Космодем'янської. Прямого стосунку до місцевої історії він не має. Його змістовне навантаження було спрямоване на виконання виховної функції: кожна школа боролася за честь носити ім'я героя, і, на прохання школи, що отримала право носити ім'я Космодем'янської, на території шкільного двору було поставлено цей бюст.

Загалом, у 1930-1940-х роках через складне матеріальне становище й воєнне лихоліття

пам'ятники з каменю встановлювалися не часто. Тоді розквітла «гіпсова велич»: у скверах, парках, на прохідних заводів тощо встановлювалися гіпсові фігури «радянських людей», а також бюсти та пам'ятники В.І.Леніну та І.В.Сталіну. Здебільшого вони не мали художньої цінності та сильно потерпали від часу. Пам'ятник І.В.Сталіну, поставлений за його життя у місті Сталіно на вулиці Артема,

так само гіпсовий, знесли за одну ніч у 1961 р. – зранку на його місці мешканці міста побачили сквер і свіжу клумбу.

Решта пам'ятників того часу являла собою могили загиблих на території міста під час війни, на яких встановлювали кулемети, міномети тощо.

Наступний період, другої половини 1950-х- середини 1980-х років, можна вважати ідеологічним наступом держави на соціальну пам'ять. Ідеологічний конструкт знайшов своє просторове втілення, і місто набуло чіткої радянської географії: сім із дев'яти районів міста мали й донині мають імена радянських партійних діячів (Ворошиловський, Калінінський, Будьонівський, Кіровський, Петровський, Ленінський, Куйбишевський), один є втіленням

культивованої соціальної ідентифікації – Пролетарській, та останній – нагадуванням про республіканський центр – Київський. У всіх «іменних» районах було виділено місце під пам'ятник означеному діячеві: отож у 1951 року з'явився пам'ятник Семену Будьонному, у 1953 році – Сергію Кірову (оновлений 1961 року), у 1963 році – Михайлу Калініну, у 1968 році – Григорію Петровському, у 1969 році – Валеріану Куйбишеву. Климентові Ворошилову як людині, що дала ім'я центральному району, довелося поступитися двом центральним фігурам радянського ідеологічного конструкту в державі та місті. 1967 року на центральній площі Леніна був встановлений головний міський пам'ятник вождеві світового пролетаріату (йому в місті та області на початок 1970-х років буде встановлено 160 пам'ятників) та на центральній вулиці Артема Ворошиловського району – пам'ятник революціонерові, чия діяльність була пов'язана саме з Донбасом – Федорові Сергєєву (партійний псевдонім Артем).

Фактично так було відтворено просторовий конструкт радянської ідеології, з чіткою ієрархією, яка дублювала ієрархію побудованої за принципом демократичного централізму Комуністичної партії Радянського Союзу.

Саме в цей час відбувається сакралізація матеріалізованих об'єктів пам'яті. Із міського простору повністю витісняється профанне, побутове, «своє», «рідне», «людяне», «неофіційне». Це добре видно за порядком пригадування в тексті путівників певних пам'ятників. Якщо у путівнику 1956 р. описування пам'ятників починається з Тараса Шевченка (напівофіційного, оскільки його репрезентовано як виразника інтересів трудового народу, але певні групи бачили його в іншому контексті – як видатного українського поета), Василя Берві-Флеровського (дореволюційного економіста, соціолога, публіциста, монумент якому встановлено на могилі біля Південного автовокзалу. За свідченнями очевидців, прах з місця зруйнованого старого цвинтаря біля школи № 3 ніхто не переносив. Перенесений був лише надгробок. До того ж, в одній могилі з Флеровським було поховано й його дружину Ерміону Іванівну, яка пройшла з ним всі митарства заслань та тюрем. Її ім'я на обеліску не вказано) та могил Полеглих Комунарів та Стратонавтів, то у путівниках 1970-х років перші місця в огляді пам'ятників міста займають В.І.Ленін, К.Маркс, М.І.Калінін, Ф.Е.Дзержинський та інші партійні діячі [див. 1, 11, 13, 14].

Така сакралізація викликала досить цікаву реакцію пересічних людей, що намагалися в цьому сакральному все-таки відшукати профанне, побачити у схематизованих, сконструйованих знакових особах радянської влади живих людей. Прикладами цього може бути відомий кожному донеччанину ракурс погляду на пам'ятник Артему, з якого він сприймається передусім як чоловік, а не партійний діяч, або ж розмовна назва пам'ятника А.С.Пушкіну – «Голова», в побутуванні якої

можна добачити прихований протест проти того, що людину, яка не нехтувала тілесними відчуттями та із явним задоволенням їх описувала, позбавлено тіла.

1967 року в Донецьку з'являється візитівка міста: уособлення панівної соціально-професійної групи в місті – пам'ятник Шахтареві (в соціальному прочитанні якого були репрезентовані різні рівні – як реакція на офіціоз – «Ленін із каменем», до натяку на втрату домінуючого статусу та погіршення матеріального стану – «...и кто-то камень положил в его протянутую руку»).

Окрему рубрику складають пам'ятники-нагадування про революційні та воєнні події. Поетизація більшовицької революції, проголошення її подією світового значення вимагали її остаточної легітимізації за допомогою історичної пам'яті. У 1950-1960-х роках з'являється серія пам'ятників, пов'язаних з подіями революцій 1905-1907 років, соціалістичної революції 1917 р.: це пам'ятники учасникам «майовки» 1905 року, мирним громадянам, яких розстріляли 1918 року, розстріляним цього ж року червоноармійцям та продзагонівцям. У середині 1960-х років ушановують пам'ять учасників та жертв Великої вітчизняної війни: «Жертвам фашизму» на місці поховань закатованих у концтаборі, «Шурф шахти №4-4 біс, «Каліновка», куди скидали розстріляних та інші.

У цей же період в Донецьку з'являється серія «літературних» пам'ятників: Тарасові Шевченку (1955), Іванові Франку (1961), Максиму Горькому та три пам'ятники Олександрові Пушкіну (1957, 1963, 1969 рр.). Жоден із літераторів не мав прямого стосунку до міста, не був із ним пов'язаний і тому не міг бути уособленням колективної пам'яті, що вибудовується на основі досвіду/переживання. Їх дали містові як складову частину ідеологічного конструкту. Шевченко та Франко були речниками не «українськості», а інтересів трудового люду, Горький уособлював пролетарського письменника, а Пушкін символізував

головну класичну зірку російськомовної (писаної мовою міжнародного спілкування в СРСР) поезії.

Період перебудови повністю випадає з процесу творення пам'ятників. Різка зміна орієнтирів, розвінчання колишніх героїв, поява альтернативних позицій та сценаріїв розвитку тощо породило ситуацію певної розгубленості щодо того, а що саме тепер, у нових умовах, мають репрезентувати пам'ятники. До початку перебудови вони добре вписувалися у чітко побудовану

систему вшанування пам'яті в межах конституюваного державою ідеологічного конструкту й репрезентували кодифіковану пам'ять штучно сконструйованої етно-соціальної групи «homo soveticus». Але новий час вимагав певного перекодування пам'ятників або встановлення нових.

Серія нових пам'ятників, датована кінцем 1990-х років, демонструє собою поліваріантність нового суспільства, можливість репрезентації локальної колективної свідомості та колективної пам'яті окремих соціальних груп. Тут зустрічаємо й феномен суспільного «пригадування» [5, с.33],

коли в суспільну пам'ять повертаються образи з минулого, ізольовані у межах певної соціальної групи, позбавленої права на репрезентацію в офіційному просторі.

Отож «пригадали» й увели – як частину спільної пам'яті усіх донеччан про минуле - постраждалих від сталінських репресій (Пам'ятник Жертвам політичних репресій) війну в Афганістані (пам'ятник воїнам-інтернаціоналістам), Чорнобильську трагедію, репресованого поета Василя Стуса та інших.

Місто «пригадує» своє історичне коріння, що сягає поза межі радянського періоду: 2001 року в місті з'явився пам'ятник Джонові Х'юзу, англійському підприємцеві та засновникові металургійного заводу, промисловий розвиток якого сприяв розвитку регіону та міста. Встановлюють пам'ятник відомому дореволюційному економістові Михайлові Туган-Барановському, повертається увага до пам'ятника (на рівні публікацій в періодичній пресі та спеціальних довідкових виданнях), про який не забували, але й особливо не пропагували – економісту, соціологу, громадському діячеві Василю Берві-Флеровському.

Окрім практики пригадування та репрезентації раніше ізольованої у пам'яті локальних груп інформації, протягом цього періоду центральною є акцентуація місцевої історії, місцевих героїв. Це прижиттєвий пам'ятник олімпійському чемпіонові Сергію Бубці, встановлений 1997 року, прижиттєвий пам'ятник Йосифові Кобзону (проігнорований у довіднику про Донецьк, вірогідно, через специфічне сприйняття цього пам'ятника з боку донеччан),

пам'ятник видатному тенорові XX століття Анатолію Солов'яненку, першому підприємцеві Н.Баліну та інші.

Спостерігається тенденція виводити історичну пам'ять аж зі скитських часів: по місту розставлено скитські кам'яні баби й навіть споруджено пам'ятник всесвітньо відомій скитській пекторалі, яку знайшов на Донеччині київський археолог Борис Мозолевський за участі археологічної групи Донецького державного університету. (До речі, відтворення скито-сарматського компонента колективної свідомості проявляється не лише в пам'ятниках, але й у торгівельних брэндах, використанні скитського «звіриноного» стилю в символіці тощо).

Суспільства перехідних часів стикаються також із проблемою розірвання зв'язку поколінь через те, що вони мають відмінні спогади [5, с.17]. І справді, можна знайти багато ознак цього процесу, однак у Донецьку подибуємо і яскравий приклад компромісу між поколіннями: пам'ятник відомому партійному діячеві, першому секретареві Донецького обкому КПУ (1968-1976), Героєві Соціалістичної праці Володимирові Дегтярьову. Він залишив по собі настільки стійку й добру пам'ять, що навіть у соціологічному дослідженні «Львів-Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей», яке проводили протягом листопада-грудня, літні донеччани вказували його прізвище, відповідаючи на питання «Назвіть три історичні особи, які відіграли найбільш позитивну роль в історії України». Встановлення цього пам'ятнику у 2002 році позитивно сприйняли усі покоління донеччан.

За даними соціологічних досліджень у донеччан яскраво вираженою є регіональна ідентичність. Ознаки цього ми бачимо й у пам'ятниках. Як уже було зазначено, більшість пам'ятників, установлених в останній десяток років, пов'язані з місцевими діячами та подіями. У місці створюються місцеві традиції (як-от започатковане 199 року щорічне змагання ковалів на день міста чи заснування парку кованих скульптур, який є одним із цікавих куточків міста і для його мешканців, і для туристів). До речі, досить цікавим є процес перекодування смислів пам'ятників і зміщення акцентів через спостереження за церемоніями та діями навколо них. Скажімо, у радянські часи за донецькою традицією, молодята, які щойно побралися та мають декілька годин до весільного бенкету, зазвичай їхали до площі В.І.Леніна й поклали квіти до пам'ятника. У часи переосмислення радянського минулого

частина молодят підтримує колишню традицію, а частина покладає квіти біля пам'ятника Т.Г.Шевченкові. Сьогодні все більше розвивається третя традиція – регіональна: молодята їдуть до парку кованих скульптур (де можна зважитись на великих терезах і визначити, чия вага в родині буде більшою, або поцілуватися під пісочним годинником, розрахованим на 2 години: якщо пара витримає поцілунок, шлюб ніколи не розпадеться).

Наостанок іще одне спостереження. За радянських часів формується суто маскулінний образ минулого, що закріплює патріархальність як елемент регіональної ментальності. Патріархальність тісно пов'язана з радянським ідеологічним конструктом, побудованим на культові образу вождя, господаря, який володарює і наводить порядок в державі та родині; відмові від еротизму та сексуальності, творенням образу жінки-товариша, соратника (тобто образу, що набуває рис маскулінності). Серед розмаїття пам'ятників є лише дві персоніфіковані жінки, до того ж за іронією долі, одна з них ніколи не виходила з дому. Це пам'ятник Зої Космодем'янській, установлений на внутрішньому дворі школи, та пам'ятник Надії Крупській, спочатку поставлений у холі бібліотеки імені Крупської, згодом

перенесений на майданчик між першим та другим поверхом, а тепер захований на четвертому, найменш відвідуваному поверсі, спиною до відвідувачів, які піднімаються сходами. Третім пам'ятником із радянських часів, що був наділений рисами жіночості, є тендітна медицина, що стоїть у дворі Медичного інституту (тепер – університету). Ця диспропорція виявляється не тільки у самих пам'ятниках, але й в описах до них, уміщених у путівниках. Якщо у

виданнях 1950-х років жінка присутня в історії Донецька хоча б у переліку діячів підпільних груп часів Великої вітчизняної війни, або серед революційних героїв, то у наступні роки вони повністю виключаються із текстів репрезентацій пам'ятників міста.

Загалом, можна зауважити що:

1. Пам'ятники іншого, «чужого» міста, якщо вони не несуть універсальної інформації, не може прочитати людина, яка не знає певного коду. Із цього погляду, радянська практика встановлення однакових та розтиражованих по всіх містах Радянського союзу пам'ятників була націлена на творення спільноти, що знає цей код і може прочитувати інформацію, почувуючися частиною єдиного цілого.

2. Для тоталітарних режимів характерною є практика «втрати пам'яті», «організованого забуття», коли з пам'яті людей витісняють певні події минулого, якщо вони не вписуються у ідеологічний конструкт і не слугують легітимації існуючого політичного режиму.
3. При чітко вибудованому ідеологічному конструюванні колективної пам'яті пам'ятники можуть правити за позначки закріплення ідеології у просторово-часових координатах міста.
4. За умов ідеологічного тиску на суспільство із міського простору майже зникають (або стають невидимками, бо на них не акцентується увага, чи перекодовуються) пам'ятники, що репрезентують профане на протигагу панівному сакралізованому, офіційному.
5. Витіснення профанного зі знакового поля міста може спричинитися до пошуків елементів профанного у сакралізованих офіційних фігурах.
6. Радянська ідеологія з її культом патріархальності, маскулітності, вождізму, образу хазяїна, сприяла витісненню жінки з конструкту історичного минулого, історичної пам'яті мешканців міста.
7. В умовах перехідних періодів, коли суспільство перебуває в пошуку нового усталеного конструкту, в пам'ятниках відбувається поступова репрезентація у нових соціальних груп, що з'являються в суспільстві, та перекодування наявних пам'ятників відповідно до сучасного сприйняття.
8. Ознакою зміни державної ідеології та соціальної пам'яті можуть бути «переїзди» пам'ятників по горизонталі: з центру на периферію (як пам'ятник М.Горькому), або по вертикалі (як пам'ятник Н.К.Крупській).
9. За відсутності політики силуваного забуття і практики зміщення акцентів з'являється можливість репрезентації знакових моментів колективної пам'яті для різноманітних соціальних груп, які, за умов ідеологічного втручання, могли бути ізольовані і перебували під загрозою забуття.
10. У державах, де процес формування національно-державної ідентичності ще не завершився, політична ідентифікація може формуватися передусім на рівні окремих регіонів, що знаходить свій вияв у пам'ятниках та закріплених за ними інформацією, практиками та ритуалами.

Література

1. Бахаев А.М. Сталино сегодня и завтра. – Сталино: Донбасс, 1960. – 56 с.
2. Вадименко М.В. Памятники ратному подвигу: путеводитель. – 2-е издание, доп. – Донецк: Донбасс, 1980. – 16 с.
3. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // НЗ № 40-41 (2-3/2005) // <http://www.nz-online.ru/index.phtml?cid=10010434>

4. Колесник Н.И. Вечный огонь памяти: Путеводитель. – Донецк: Донбасс, 1986. - 39 с.
5. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С.Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
6. Лотман Ю. Семиотика кино и проблемы киноэстетики
<http://www.kulichki.com/moshkow/CINEMA/kinolit/LOTMAN/kinoestetika.txt>
7. Методические указания и задания к лингвострановедческой теме «Донецк и его люди за 70 лет страны Советов» / Сост.: С.Н.Кузнецова, Г.И.Розова, Е.И.Шеховцова. – Донецк: ДонГУ, 1987. – 24 с.
8. Нора Пьер, Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. - №2-3(40-41). - 2005 // <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>
9. Памятники героям революционного движения, октябрьской революции и гражданской войны в Донецкой области. Методические рекомендации в помощь лекторам Общества охраны памятников истории и культуры, экскурсоводам туристско-экскурсионных организаций. – Донецк, 1977.- 17 с.
10. Памятники революции и гражданской войны. Путеводитель. – Донецк: Донбасс, 1977. – 16 с.
11. Памятные места Донбасса. – Изд-во «Донбасс», Донецк. – 1968. – 320 с.
12. Рубинштейн Л.А. Книга рекордов Донбасса: Проза. – Донецк: ЕАИ-ПРЕСС, 2002. – 304 с.
13. Сталино. Справочник-путеводитель. – Сталинское областное издательство. – Сталино, 1956. – 144 с.
14. Шапиро В.И. Вечно живые. Памятники Донецкой области. – Донецк: Донбасс, 1972. – 136 с.

Джерело інформації:

Оксана Міхеєва. Пам'ятники для забуття // Критика. – (107), вересень 2006. – С. 6-8.

Okszana Mihejeva. Konstruált közös emlékezet Felejtés és az emlékezés Doneck emlékműveinek példáján // Ukrajna színeváltozása 1991–2008: Politikai, gazdasági, kulturális és nemzetiségi attitűdök. - KALLIGRAMPozsony, 2008. - С.220-228.